

СУЧАСНИЙ СТАН ПІДГОТОВКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО РОБОТИ З ДІТЬМИ І МОЛОДДЮ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

М. Є. ЧАЙКОВСЬКИЙ
Т. В. СОЛОВЕЙ

Соціальна робота, як специфічний вид професійної діяльності, вперше в Україні на законодавчому рівні закріплена законами України «Про соціальні послуги», «Про соціальну роботу», «Про загальні засади державної політики в Україні», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю». Активний інтерес до проблем соціальної роботи, соціального захисту, соціальних послуг і підтримки соціальних груп і громад посилюється після того, як була введена спеціальність «Соціальна робота» в практику і в навчальні заклади (Наказ Держосвіти СРСР від 7 серпня 1991 р. № 376). У зв'язку з появою посад «соціальний педагог», «соціальний працівник» та «фахівець з соціальної роботи» і затребуваністю цих фахівців вимогами життя виникла необхідність з'ясування змісту їхньої підготовки. Взагалі, питання про співвідношення понять «соціальний педагог» й «соціальний працівник» ще до кінця не з'ясоване в сучасній соціально-педагогічній науці.

Мета статті – вияснити стан соціально-педагогічної роботи в інтегрованих ЗОШ м. Хмельницького; уточнити потреби в соціальних послугах учнів і студентів з особливими потребами, які навчаються за індивідуальними програмами на дому.

За визначенням більшості фахівців між соціальним педагогом і соціальним працівником існує принципова різниця. Поняття «соціальний працівник» значно ширше в порівнянні з терміном «соціальний педагог». До соціальних педагогів відносять людей, які мають спеціальну педагогічну освіту та здійснюють свою діяльність переважно в школах й інших освітніх закладах, тобто мова йде про спеціаліста, який працює з дітьми та молоддю. А соціальний працівник, крім безпосередньої педагогічної діяльності, професійно може займатися роботою у будь-якій іншій соціальній сфері (у відділах соціального забезпечення, у військових частинах, на виробництві, на біржах праці тощо) і виконувати більш широкі функції (допомоги, захисту, реабілітації, охорони тощо). У сучасній соціально-педагогічній науці, поряд з термінами «соціальний педагог» та «соціальний працівник», існує ще й поняття «фахівець із соціальної роботи». У «Словнику-довіднику для соціальних працівників та соціальних педагогів» за редакцією А. Капської визначено: «Фахівець із соціальної роботи – особа, яка має спеціальну освіту і здійснює практичну соціальну роботу з різними категоріями дітей і молоді та соціальними групами» [3, с. 226]. «Спеціаліст із соціальної роботи, відзначається і в «Соціальній педагогіці» за редакцією Л. Коваль, І. Зверевої та С. Хлебик, – соціальний працівник або соціальний педагог, зайнятий у сфері соціальної роботи, освітньо-виховної, культурно-дозвільної діяльності і який має спеціальну освіту, спеціальну кваліфікацію, знання та досвід соціальної роботи з окремими групами людей» [1, с. 23].

Серед науковців існують й інші підходи до тлумачення поняття «фахівець із соціальної роботи». Наприклад, О. Холостова вважає, що «посада «фахівець із соціальної роботи» – це еквівалент прийнятої в світі посади «соціальний працівник» [4, с. 247]. Поява нової спеціальності зумовила необхідність створення нових державних і недержавних соціальних інститутів, активізації діяльності соціальних служб та різнопрофільних соціальних закладів. Водночас даний процес посилює увагу до питань професійної підготовки кваліфікованих спеціалістів – соціальних працівників, які мали забезпечити успішну діяльність соціальних інститутів і надавати допомогу різним категоріям населення на професійному рівні.

З 1994 року в школах України вже офіційно було введено посаду соціального педагога. З цього ж року спеціальною підготовкою соціальних педагогів почав займатися і Інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Одночасно з метою широкого ознайомлення майбутніх учителів з питаннями соціально-педагогічної теорії та практики у більшості навчальних закладів педагогічного профілю з другої половини 90-х років ХХ ст. починають відкриватися спеціальні кафедри соціальної педагогіки. Але практика показує, що більшість підготовлених фахівців соціальної професії не працюють у загальноосвітніх закладах. Ці фахівці влаштовуються в школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківської опіки, клуби, в дитячі притулки, центри соціальних служб для молоді і неповнолітніх, різноманітні фонди допомоги тощо. В загальноосвітніх школах функції соціального

педагога виконують переважно практичні психологи. Таке несправедливе ототожнення функцій цих різних за фахом і рівнем підготовки працівників привело до обмеженого використання ними й педагогічних методів впливу, зведення їх переважно до організації бесід та ігор.

Базовими для визначення функцій соціального педагога (працівника) в школі є Державні галузеві стандарти освіти зі спеціальності «Соціальна педагогіка» (освітньо-кваліфікаційний рівень «бакалавр») та наказ Міністерства освіти і науки від 28.12.2006 р. «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки». Саме в цих нормативно-правових документах виокремлено такі функції діяльності соціального педагога в загальноосвітніх навчальних закладах, як: діагностичну, прогностичну, комунікативну, консультативну, охоронно-захисну, корекційно-реабілітаційну, профілактичну, організаційну, соціально-перетворювальну [2].

Професійна соціальна робота з людьми із особливими потребами ґрунтується на розумінні інвалідності не як хворобливого стану, а як процесу обмеження можливостей, за яких порушення структури і функцій організму чи умов навколишнього середовища знижують активність людини та обмежують її соціальну діяльність. Причиною обмежених можливостей може стати недостатня кількість чи недосконалість освітніх програм, медичних і соціальних послуг, необхідних конкретній дитині, підлітку, дорослій людині [6, с. 10-28].

На сучасному етапі розвитку освіти в Україні властиве посилення уваги суспільства до проблем виховання дітей з особливими потребами, їхньому фізичному розвитку й формуванню інтелектуальної та морально-етичної сфери. З огляду на це, соціально-педагогічний аспект навчання учнів з особливими потребами передбачає роботу фахівців загальноосвітнього закладу за такими напрямками:

- виявлення первинного порушення в розвитку дитини на ранніх стадіях за допомогою медико-психологічної й соціально-педагогічної діагностики;

- застосування індивідуальних програм навчання, різних методів, «обхідних шляхів» та психолого-педагогічної підтримки учня з особливими потребами одразу після діагностики;

- здійснення абілітації і реабілітації дитини за розробленою індивідуальною програмою;

- проведення регулярного контролю й дослідження перебігу навчально-виховної діяльності учня;

- організацію освітнього середовища і життєвого простору дитини, адекватного її порушенням у розвитку;

- інтеграцію зусиль родини й фахівців, участь інших дорослих у навчанні, вихованні, абілітації та реабілітації дитини з особливими потребами в умовах школи.

Новою, але визнаною у багатьох країнах світу є форма освіти, яка забезпечує безумовне право кожної дитини навчатись у загальноосвітньому закладі за місцем проживання і забезпеченням усіх необхідних для цього умов, – це інклюзивна форма освіти, тобто освітнє середовище, яке передбачає застосування широкого спектра засобів, що відповідають різноманітності потреб учнів із порушеннями у розвитку та навчання останніх за місцем їхнього проживання [6, с. 179–180]. Мета соціально-педагогічної роботи в навчальному закладі інклюзивної орієнтації – сприяння успішному вирішенню учнями з особливими потребами власних проблем. Засоби досягнення цієї мети – вивільнення й розвиток ресурсів учня і його соціального оточення, забезпечення необхідних соціальних змін, навчання, виховання та самовиховання особистості [5, с. 56].

У зв'язку із прийнятим курсом на впровадження в Україні інклюзивного навчання в загальноосвітніх закладах виникла нагальна потреба у підготовці для цієї роботи кваліфікованих кадрів педагогів і працівників соціальної сфери. Така вимога закріплена наказом МОН України «Про затвердження Плану дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009-2012 роки». Проте, як показує практика, у межах професійної освіти соціальних працівників приділяють недостатню увагу формуванню професійних орієнтацій студентів на роботу з дітьми і молоддю з особливими потребами. В сучасній науці нерозкритими залишаються зміст та технології підготовки майбутніх соціальних працівників для роботи в інклюзивних закладах освіти. Пошук шляхів вирішення цієї проблеми визначив вибір теми дослідження. Мета його полягала у визначенні напрямів удосконалення підготовки студентів – майбутніх соціальних працівників – для роботи з дітьми і молоддю з особливими потребами в закладах освіти інклюзивної орієнтації.

Організація соціально-педагогічної роботи досліджена в 15 інтегрованих ЗОШ м. Хмельницького. Встановлено, що у більшості шкіл не створені спеціальні умови для навчання учнів

з вадами зору, слуху та опорно-рухового апарату (відсутні архітектурна безбар'єрність, спеціально пристосовані навчальні приміщення та допоміжні засоби навчання), Лише в окремих закладах (ЗОШ № 8) забезпечена фізична доступність прилеглої території і навчальних приміщень для дітей молодшого шкільного віку й придбано необхідне обладнання для фізичної реабілітації за рахунок отриманого гранту Всеукраїнського фонду соціальних інвестицій. В ЗОШ № 15 за рахунок цих коштів обладнані спеціальні класи для дітей із вадами зору і введені посади лікаря-офтальмолога та спеціально підготовленого середнього медичного працівника. У відборі на навчання в ЗОШ не брали участі психологи медико-педагогічної консультації. За ініціативи батьків на інтегроване навчання зараховувались переважно діти з малопомітними зовнішніми ознаками вад здоров'я, які вони намагались приховувати від однокласників. Цю тенденцію «неафішування» інвалідності в учнівському колективі і за межами школи демонстрували батьки і підтримували вчителі, в чому найчастіше і полягала їхня «партнерська» співпраця.

Діти із більш важкими й помітними зовні вадами здоров'я (47,5 %) проходили навчання за індивідуальними програмами і забезпечувались необхідним педагогічним супроводом згідно із Тимчасовим положенням про індивідуальне навчання. В штаті більшості шкіл працювали психологи і в деяких закладах введені посади соціальних працівників, але ці фахівці на момент проведення дослідження не мали чіткого уявлення про власну роль та функції в інтегрованому закладі освіти і включались у навчально-виховний процес лише в ситуаціях виникнення конфлікту чи проявів девіантної поведінки учнів. Більшість учителів цих шкіл не проходили спеціальної підготовки до роботи з дітьми з особливими потребами. В закладах освіти оформлялась необхідна документація, в якій наводились дані про виконання корекційних і реабілітаційних заходів та результати психолого-педагогічних спостережень у процесі навчання дітей з особливими потребами. В окремих випадках за ініціативи батьків відбувався перехід учнів з індивідуального навчання до навчання в інтегрованому класі. Поряд із цим були випадки повернення деяких учнів до індивідуального навчання через відсутність фізичної доступності території і навчальних приміщень для учнів старших класів.

Як було встановлено в ході дослідження, на завершальному етапі навчання у ЗОШ в учнів з особливими потребами постає складна проблема вибору адекватної професії й повноцінної підготовки до вступу у ВНЗ. Роботу з абітурієнтами з особливими потребами стосовно кваліфікованого і мотивованого вибору професії здійснювали викладачі факультету соціальних технологій. В профорієнтаційній діяльності разом із викладачами брали активну участь студенти з особливими потребами, які власним прикладом демонстрували можливість навчатись та досягати успіхів у ВНЗ і цим допомагали долати нерішучість абітурієнтів у намірі отримати вищу освіту.

Для проведення профорієнтаційної роботи, участі у підготовці до вступу абітурієнтів з особливими потребами у ВНЗ та надання необхідної допомоги в навчанні і побуті студентам з особливими потребами кожна кафедра формувала команду волонтерів, до якої входили найбільш підготовлені студенти, в тому числі й студенти з особливими потребами. Особлива увага приділялась формуванню у цих студентів інклюзивної компетентності, яку здійснювали у відповідності із спеціально розробленим «Алгоритмом формування інклюзивної компетентності студентів-майбутніх фахівців соціальних професій». В Алгоритмі визначені раціональні напрями соціально-педагогічної роботи (інформаційне орієнтований і формуючий), обґрунтовані адекватні соціально-педагогічні умови формування інклюзивної компетентності (використання змістовного потенціалу навчальних дисциплін та проведення спеціального курсу «Базові засади інклюзивної освіти» для формування мотиваційного і когнітивного компонентів компетентності; проведення спецкурсу «Основи реабілітології» та включення студентів до активної участі в наданні соціальних послуг колегам з особливими потребами в процесі навчання – для формування рефлексивного і операційного компонентів компетентності).

Активна участь у волонтерській діяльності зараховувалась студенту як проходження виробничої практики й могла бути темою курсової (дипломної) роботи. Викладачі кафедри загальноосвітніх дисциплін протягом навчального року проводили підготовку учнів 11 класу до вступу у ВНЗ у відповідності з планом, погодженим із керівництвом ЗОШ. У період підготовки до вступу у ВНЗ значна увага приділялась тривалим позанавчальним контактам учнів і студентів з особливими потребами, що сприяло досягненню психологічної й духовної підтримки абітурієнтів, входженню і адаптації до студентського середовища, покращенню взаєморозуміння та підвищенню їхньої соціальної активності. В процесі контактів студенти інформували учнів про можливості надання в інституті навчальних послуг відповідно до наявних індивідуальних вад здоров'я, поступово адаптували їх до студентського середовища й умов навчання у ВНЗ.

Маломобільних абітурієнтів, які виявили бажання навчатись в ХІСТ, представник інституту (соціальний працівник – координатор зв'язків центру інклюзивного навчання), відвідував на дому, надавав необхідні пояснення і підтверджував намір інституту до співпраці з абітурієнтом. Зокрема, ми вивчили контингент учнів старших класів експериментальних ЗОШ, які навчались на дому за індивідуальними програмами й виявили намір продовжити навчання у ВНЗ за дистанційною формою. Цю групу склали 12 осіб, переважно з важкими розладами рухів у результаті ДЦП (6 осіб), вадами зору (2 особи) та вадами слуху (4 особи). Їх відвідали викладач кафедри соціальної роботи разом зі студентом з аналогічною вадою здоров'я для роз'яснення наявних можливостей навчання в інституті, існуючих навчальних послуг і способів їх надання маломобільним студентам на дому та перспектив включення в соціальне середовище ВНЗ і здобуття доступної за станом здоров'я професії. Перед відвідуванням цих учнів соціальний працівник ВНЗ отримав інформацію від батьків і прикріплених викладачів ЗОШ про індивідуальні психологічні характеристики, здібності та схильності учнів, їхні подальші плани щодо продовження навчання. В результаті проведеної роботи виявили бажання готуватись до вступу в ХІСТ Університету «Україна» 9 з 12 осіб.

Координатори зв'язків з маломобільними абітурієнтами і студентами разом зі студентами-волонтерами на базах локальних відділень дистанційного навчання (для хмельничан – на базі центру інклюзивного навчання) допомагали маломобільним абітурієнтам у виборі професії, навчали комп'ютерним технологіям, правилам користування Інтернетом, демонстрували відеозаписи приміщень інституту та епізоди участі студентів з особливими потребами в різних сферах життя колективу в процесі навчання. Після визначення у виборі майбутньої професії абітурієнтів зараховували на підготовче відділення інституту і на базі центру інклюзивного навчання чи регіональних відділень дистанційного навчання проводили підготовку за програмою середньої школи, з тих предметів, знання яких необхідне для продовження навчання в інституті.

Зарахованих на навчання маломобільних студентів відвідував соціальний працівник-координатор зв'язків абітурієнтів та студентів з особливими потребами з центром інклюзивного навчання ХІСТ Університету «Україна», який забезпечував необхідними навчальними матеріалами і налагоджував регулярні контакти з викладачами, складав та реалізував виконання графіків консультацій, заліків, екзаменів тощо. Створена структура, оснащення й кадрове забезпечення локальних відділень дистанційного інклюзивного навчання та спеціально організована робота з маломобільними абітурієнтами на дому призначались для покращення технічного забезпечення освітніх послуг. Для отримання якісної освіти і досягнення певного рівня соціалізованості студенти дистанційно-заочної форми навчання забезпечувались додатковими педагогічними та виховними заходами компенсаторного характеру за участю педагогічних колективів ВНЗ, місцевих соціально-активних ЗОШ та працівників локальних консультативних пунктів. Серед цих заходів особливе значення надавалось адаптації і модифікації навчальних планів до індивідуальних потреб та можливостей студентів, адекватному інформаційному забезпеченню переважно за допомогою сучасних комп'ютерних технологій.

Отримані результати дозволяють зробити такі висновки.

Інтегровані ЗОШ м. Хмельницького, в основному, укомплектовані психологами і лише в окремих закладах працюють соціальні педагоги, але функції цих фахівців здебільшого зводяться до розв'язання конфліктних ситуацій у колективі та організації розважальних заходів; робота з учнями з особливими потребами обмежується оформленням документації стосовно проведених корекційних і реабілітаційних заходів.

Учні з особливими потребами старших класів, які навчаються за індивідуальними програмами на дому, потребують постійного надання соціальних послуг, тривалих позанавчальних контактів зі студентами з особливими потребами для адаптації до середовища ВНЗ, кваліфікованої професійної орієнтації та підготовки до вступу у ВНЗ із залученням викладачів ВНЗ і студентів – майбутніх соціальних працівників, які володіють інклюзивною компетентністю.

У професійній підготовці студентів – майбутніх соціальних працівників для роботи в закладах освіти інклюзивної орієнтації рекомендовано формування інклюзивної компетентності та дотримання апробованої тактики соціального супроводу навчання студентів з особливими потребами відкритої і дистанційної форми навчання, зокрема забезпечення постійних контактів із викладачами та фахівцями мультидисциплінарної команди закладу освіти через координатора зв'язків і за допомогою телекомунікаційної мережі з метою отримання необхідних навчальних матеріалів, узгодження графіків консультацій, заліків, екзаменів тощо. Для підвищення соціальної активності маломобільних та

неомобільних студентів рекомендовано організувати регулярні відвідування (не рідше одного разу на тиждень) цих осіб індивідуально (на дому) чи групою (в локальних відділеннях дистанційного навчання) спеціально підготовленою групою студентів-волонтерів кафедри психології і соціальної роботи з проведенням співбесід на теми навчальних подій в інституті, спортивних та розважальних заходів, наданням допомоги у розв'язанні складних навчальних проблем, підготовці до контрольних занять, заліків і екзаменів.

Подальший напрямок дослідження спрямований на розробку пропозицій з удосконалення практичної підготовки студентів-майбутніх соціальних працівників до роботи в системі дистанційного інклюзивного навчання.

Список використаної літератури

1. Коваль Л. Г. Соціальна робота : навч. посіб. / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверева, С. Р. Хлебик. – К. : ІЗМН, 1997. – 392 с.
2. Першко Г. О. Принципи та функції роботи соціального педагога щодо інтеграції дітей з особливостями психофізичного розвитку в середовище загальноосвітнього навчального закладу [Електронний ресурс] / Г. О. Першко // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – 2010. – № 2. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Sptp/2010_2/14.pdf.
3. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів : довідкове видання / А. Й. Капська, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухова. – К., 2000. – 260 с.
4. Теория социальной работы / [под ред. Холостовой Е. И.]. -- М. : Юристъ, 1999. – 334 с.
5. Шульга В. В. Соціальний педагог у загальноосвітньому навчальному закладі : методичні рекомендації / В. В. Шульга. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 124 с.
6. Ярская-Смирнова Е. Р. Социальная работа с инвалидами / Е. Р. Ярская-Смирнова, З. К. Наберушкина. – СПб. : Питер, 2004. – 316 с.